

РУШНИК ЯК СИМВОЛ-ОБЕРІГ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗКАХ

казки, вірування, легенди – основа світоглядних уявлень людей, найважливіша складова їхнього духовного життя. Міфологічні уявлення, магичні обряди і ритуали відображають досвід людей багатьох поколінь.

Зауважимо, що спробуємо з'ясувати роль рушника у казках як до надзвичайно цікавого питання. Рушник фігурує у багатьох казках, але ми зупинимось лише на деяких з них. Функціональна роль його пов'язана з побутуванням українця у світі. Рушник для нас є особливою річчю. У трьох основних подіях у житті людини – народженні, одруженні, смерті, – рушник є головним атрибутом магичних дій. Він виконує сакральну функцію.

За останні роки опубліковано низку цікавих матеріалів на цю тему. Відзначимо дослідження Найдена О. [1], Пропп В. [2], Мелетинського Е. [3]. Особливої уваги заслуговує праця Щербаківського Д. [4]. Проте окремі питання залишаються до кінця не з'ясованими. Беручись за них, автор цих рядків хоче висловити свої міркування, що, сподіваюсь, матимуть суттєве значення.

Дослідники схиляються до думки, що казка походить з міфу. Архаїчні казки мають чіткий сюжетний зв'язок з первісними міфами, племінними звичаями, ритуалами. Міф перетворюється в казку тоді, коли відбувається втрата безпосереднього його зв'язку з ритуальним життям племені. Відмінність специфічних обмежень щодо розповіді міфу, допуск в число слухачів непосвячених – жінок і дітей вимагали певного налаштування оповідача, який зосереджував увагу на вигадці, акцентував розважальний момент. Оповідач послаблював віру в достовірність описуваного. З міфу вилучалася особливо священна частина, посилювалась увага до сімейних стосунків героїв. Першопочаткова чітка достовірність замінюється ймовірною достовірністю, що сприяє свідомішому і вільнішому вимислу. У цьому й полягає шлях перетворення міфу у казку [5, 441].

Відомо, що форму рушника становить видовжене прямокутне полотнище. Пряма смуга полотна має символічне значення дороги. Це дорога земна, якою має пройти людина від народження до смерті. Це шлях між світами. Два кінці полотна – це два пункти зв'язку: початковий і кінцевий, світ Той і світ Цей. За символічним змістом рушник є дорогою, або мостом, який з'єднує людські стани (до одруження і після). Парубок проходить чарівний весільний міст, при тому він символічно помирає, щоб відродитися в новій якості – нареченим. Наречена, в очікуванні молодого, кладе кладки, мостить мости, створює символічну дорогу, на якій повинно відбутися єднання двох людей задля утворення нової сім'ї. Довге полотно – це шлях до щасливого шлюбного життя. Назад по дорозі – до молодості, до дівочтва, до своїх батьків, вже не можна пройти. Це рух односторонній. І найбільш вирішальним моментом є весілля – час вінчання, коли наречені стають на рушник. Це, поряд із церковним обрядом, єднає їх навіки.

У народних казках чарівний місток з'являється від помаху хустини чи кинутого рушника. По цьому мосту герой переходить через море, тікаючи від небезпеки (баби-яги, змія). Пізніше озирється, знов махає рушником і міст зникає. Символічно зникає дорога, переривається зв'язок між Добром і Злом. Іноді з дорогою асоціюється вітер. У народних висловах бажають «попутного вітру», або посилають на «три вітри». Рушники, хустки є атрибутами вітру. Махають рушником, щоб викликати вітер, щоб таким

чином, налагодити зв'язок із потойбічним світом або відновити ситуацію творення Космосу з Хаосу. У Космосі вітер виступає як Божий Дух, що входить до нерухомого тіла й зароджує в ньому життя. І цей вітер створюється помахом сакральним предметом – рушником.

Довге полотно є зв'язком між двома світами – земним (людським) і неземним (божественним). У окремих піснях сказано, що переправитися через річку можна полотняним мостом, образ якого, очевидно, перегукується з символічним значенням поховальних рушників, якими опускають труну до могили.

Виготовлення тканини – складна, важка і клопітка робота. В усній народній творчості збереглося багато переказів про те, що у цій справі жінкам допомагала Велика Богиня (Мокош, Свята П'ятниця) – покровителька жіночих ремесел, передусім прядіння і ткацтва. У слов'янських казках розповідається про матір сонця як про «віщу прялю». Прядіння та ткацтво – це міфологічний мотив, який пов'язаний з жіночими персонажами, джерелом життя і смерті, родючості, долі. Під час ритуальних молінь Мокоші приносили в дарунок снопи льону та вишиті рушники, які вішали на деревах. Дерево вважалося одним із втілень Богині. На Кавказі дотепер існує особливий звичай: задля виконання певних бажань або заради збереження традиції до гілок священного дерева прив'язують шматки тканини.

Прядіння – міфопоетичний символ довгого життя. Образ нитки або шнурка зустрічається в міфології. Інколи нитка метафорично співвідноситься з життям, котре розвивається подібно до її прядіння. Нитка також є мірою довжини. У хронологічному вимірі нитка позначає переплетеність поколінь. В українських казках дуже часто зустрічаємо роль нитки (шнурка) як образ зв'язку Неба і Землі, рідше зв'язок землі з нижнім світом. Найчастіше – це нитка, котра рятує. Герої опускаються по ній або піднімаються, тим самим рятуючись від небезпеки. Нитка виступає дороговказом. В грецькій міфології Аріадна покохала Тесея, і врятувала його від загибелі. Вона дала йому клубок ниток («нитка Аріадни»), розмотуючи який, він знайшов вихід із лабіринту. Баба-Яга дає Івану-царевичу чарівний клубок ниток, який вказує дорогу до Косяка Безсмертного. Старий дідусь дає Івану-Царенку клубок, щоб той вказав йому вірну дорогу: «Ось тобі клубок: куди він покотиться – туди і йди сміливо» («Царівна-жаба») [6, 144]. Нитка (шнурок) можуть набувати лікувальних, оберегових властивостей.

В іншому варіанті казки «Царівна-жаба» жаба втілює риси Мокоші-ткалі. При допомозі дівчат-служниць вона «...виткала рушники, гарно орлів понашивала... Прокладається Іван-царенко – аж такі рушники, що він ще й не бачив таких зроду!.. Тих же рушники – так собі, простенькі, цар на кухню повіддавав, а жабині в себе на образи почепив» [7, 64]. В даному випадку рушник виступає як дарунок. В народі особливо цінувалося вміння виткати високоякісне, біле, легке полотно: «...полотно виткане, і таке тоненьке, що через голку замість нитки пройти може. Весною полотно вибілили... Баба глянула на тканину і ахнула: «... Такого полотна крім царя нікому носити». Баба принесла цю тканину цареві. Той як побачив, то запитав, що вона хоче за полотно. «Йому ціни нема, царю-батечку! Я тобі як дарунок його принесла» [6, 169]. У казках зафіксовано моменти, коли тканину (інколи стрічки з танини) або прядильні інструменти ткалі приносять в жертву богині. І відповідно за сумлінну працю богиня нагороджує, а за лінощі карає. В одній з казок говориться: «Посилає мачуха дідову дочку прясти на криницю. Дівчина сіла на краєчок, пряде та про свою долю співає. Ненароком впало веретено у криницю.» Як зазначалося, існував звичай приносити жертву богині. Жінки кидали до криниці пряжу, куски тканини. Тут веретено є своєрідною жертвою. Наступний епізод – дівчина перев'язує березу стрічкою, а в нагороду за це береза піднімає гілки, щоб звільнити дівчині дорогу. За доброту, і сумлінну працю Баба-яга нагороджує дідову

дочку золотим веретеном, яке лежить в скриньці. Аналогічний шлях повинна пройти бабина дочка. Береза просила перев'язати її стрічкою, на що та відповіла: «І ниточкою не перев'яжу, не тільки стрічкою!» За такий непослух береза незлюбила бабину дочку, не пропускала по дорозі. Лиха, ледача дівчина отримала в дарунок від Баби-яги вугілля та тліюче веретено в скриньці («Золоте веретено») [6, 66]. Образ Великої Богині (Мокоші) асоціюється з образом дерева, особливо берези. Тому не дивно чому дівчата перев'язували гілки стрічками. В східнослав'янському варіанті Баба-Яга дає героїні роботу – прясти та ткати, але та втікає від неї. Щоб захиститися дівчина кинула рушника і утворилась ріка широка-широка, кинула гребінця і виріс ліс дрімучий та страшний. («Баба-яга») [6, 61] У цьому випадку рушник (полотно) є оберегом від злих сил.

В українській народній казці «Юрза-Мурза та стрілець-молодець» орлиця-жінка допомагає стрільцю перемогти шестикрилого, шестипазурного змія: «А жінка дала йому срібного персника й рушника та коня: «Удар персником по скелі, то я тут замуруюсь, а ти тоді кликни змія, та як він прилетить, то ти його рушником уб'єш»... Той змії і летить, тільки вуса покручує, та тільки – но роззявив рота, щоб стрільця-молодця з'їсти, а стрілець як махне рушником, так усі шість голів відразу й злетіли...»[9]. За допомогою рушника таким самим методом стрілець-молодець долає дванадцятикрилого, дванадцятиголового, дванадцятипазурого змія.

В цьому випадку рушник є символічним предметом ритуалу. Рушник тісно пов'язаний з найважливішими архетипами нашого світогляду: Людина, Дім, Всесвіт. У цій казці він проявляє свою магічну дію поза житлом, поза Домом. Рушник має настільки велику захисну силу в руках стрільця-молодця, що досить ним лише махнути (навіть не торкнутися) і відразу злетять усі голови змія.

Згадана казка відноситься до типу чарівних. У даному випадку цілком очевидним є міфологічне походження універсально розповсюдженої чарівної казки про шлюб стільця-молодця з чудесним тотемним створінням – молодою орлицею, яка скинула пташину оболонку і прийняла людську подобу. Орлиця-символ небесної, сонячної сили, вогню і безсмертя. Це один з найпоширеніших священних птахів – символ богів і їх посланець у міфах різних народів світу. В давній Месопотамії орел був символом божества війни шумерської Нінурти, в Давній Греції – Зевса, у Римі – Юпітера. У фінів, самодійських народностей, якутів та інших народів Сибіру культ орла був пов'язаний з уявленням його у вигляді помічника або втіленням шамана. Звідси часте зображення цього птаха на шаманському одязі. В згаданій казці, як і в багатьох інших казках, орел (орлиця) сидить на вершині дерева (тополі, дуба, явора), який є образом Світового дерева.

Мотив боротьби орла і змія є надзвичайно поширений в міфології та мистецтві Азії та прилеглих районів. В акадському міфі про царя Етана розповідається, що колись змія і орел товаришували, але стали ворогами після того як орел, боячись, що йому не вистачить їжі, поїдає дітей змії. У давніх південноаравійських зображеннях існує мотив боротьби орла зі змієм. Орел втілює у собі сонячне божество, а змії – смертоносне начало, пов'язане з Місяцем.

Традиційне зображення, поєднане в одній композиції полярно протилежних символів – орла і змія, в середньовіччі набуває значення боротьби Христа з Сатаною, а в новий час переходить в політичну геральдику [5, т. 2, 260].

Змії, змія майже в міфології усіх народів є символом, що пов'язаний з плодючістю, землею, жіночою дітородною силою, водою, дощем з одного боку, і домашнім вогнищем, чоловічим началом – з іншого [5, т.1, 468]. В багатьох міфологічних системах змії має переважно негативне значення. Він виступає як втілення нижнього (водного, підземного або потойбічного) світу. Змії живе в одній хатці з Юрзою-Мурзою

(як варіант – дідовою дочкою, наймолодшою дочкою), яка виконує усі бажання свого господаря. Тут мається на увазі зв'язок змія з жіночим началом, коли цей зв'язок осмислюється в дусі мотиву принесення жінки (дівчини) в данину.

У германській міфології змії середнього світу як головне втілення космічного зла грає основну роль в неминучій загибелі світу. Подібно в єгипетській есхатології прабожество Атум в кінці світу повинно вернутися у вигляді злої змії Урей в хаос, з якого воно колись виникло. У цих мотивах змії виступає як негативне начало [5, т.1, 470].

В українській міфології збереглося набагато більше казок про зміїв, ніж про інші фантастичні істоти (за винятком чортів). Вважають, що у вогняному змії народом втілюються блукаючі вогні, повітряні метеорити, падаючі зірки і блискавки. Вогняний змії являється дівчині або молодиці якимсь яскравим цінним предметом.[3, 427].

Мотив світового дерева має ще одну дуже важливу функцію – медіативну. Дерево виступає зв'язком між двома світами, між світом земним і світом небесним. За допомогою дерева можна переходити з одного світу в інший. У численних казкових мотивах фігурує образ «дерева до неба». Вилізши на таке дерево, герой бачить небесне божество і отримує від нього чарівні подарунки. Або на верхівці дерева живе бог грози, який вбиває змія, що викрав багатство.

Окремі приклади наголошують про те, що образ дерева пов'язаний із загальною моделлю шлюбних стосунків, ширше – образ відтворює зв'язок поколінь, генеалогію роду в цілому. Отже, Дерево життя мультиплікується в образі родовідного дерева.

У казках символічне значення мають тварини. Вони згадуються у певній послідовності відповідно до тричленного поділу світового дерева по вертикалі. До верху відносяться орли, соколи. Два прахи на вершині дублюють Сонце і Місяць.

До середньої частини дерева відносяться «всякі звірі – і вовки, і ведмеді». Наступна група тварин, які згадуються, пов'язана з низом дерева, його корінням. Це жаби, миші, щурі, веретільниці і гадюки. Подібні описи (як словесні, так і в образотворчому мистецтві) світового дерева з розподілом тварин відомі на давньому Сході: в Індії, Китаї, Ірані, в сибірських шаманських традиціях, в старих індоєвропейських культурах, включаючи слов'янську. Подібні описи світового дерева існують у низці традицій [5, т.1, 445]. Вони дають змогу реконструювати так званий «основний міф».

В українській народній традиції зберігся обряд «гонити шуляка», який у своїй основі дуже схожий на той, котрий розповідається у казці. Обряд цей виник ще тисячоліття тому, а існував ще в ХІХ ст. У лісових місцевостях Полісся, Поділля, Волині, Чернігівщини обряд існував донедавна, прийнявши інший зміст, ніж у давнину. У лісах згаданих територій водилося багато шуляків-хижаків (яструбів). Ці птахи налітали на село і винищували свійську птицю. Важкою була боротьба з цими шкідниками. Коли шуліка вхопить курку, то це вважалось поганою ознакою для господині. Логічно, що людина шукала захисту від цієї напасти в надприродних силах, магічних діях. Цей обряд символізував відганяння від поселення «чорну птицю-смерть», що її уявляли наші предки у вигляді великого птаха. «Смерть налітала з лісу, з повітря, зверху» і, коли не траплялась людина, – «хапала птицю». Жінки, які брали участь у цьому обряді, одягались у цей день своєрідно: в сорочках, запасках або плахтах, підперезані однією, а той двома крайками; старші «заверчували» намітки на голові, а молодші зав'язували хустки поверх очіпка. Через плечі накидали корсетки чи юпки (своєрідні жакети). Особливою і найважливішою відзнакою було те, що замість фартуха вони одягали настінні рушники або хустки. Разом жінки співали, танцювали, певним способом махали рушниками в бік лісу. Молоді і старі жінки сідали колом, але окремо одні від одних, розстеляли

свої хустки-рушники, розкладали їжу та питво і гуртом починали їсти [11, 424]. Обряд махання рушниками відбувався декілька разів. В цьому випадку рушник має сильне оберегове значення.

Олександр Найден з цього приводу зазначає: «Космологізм обрядового мистецтва заснований на родовому позаіндивідуальному суб'єктивізмі. У певний (календарно виділений) час, у певному (знаменному) місці людина відчуває себе центром Всесвіту, навколо якого концентруються стихії та явища природи, втілені у обрядовому мистецтві – зображення (фігуративні, фігуративно-орнаментальні, орнаментальні), музика, танець, спів, гра-пантоміма тощо.

Мистецтво у своїх витоках це, так би мовити, не постійно діючий чинник життя, а фактор, що, як і природа з її циклами, народжується і вмирає, прокидається і засинає. Зокрема орнамент, з яким людина контактує у певні пори року (календарні свята) та за певних обставин життя (весілля, народження, смерть) час свого знаходження у матеріально втіленому вигляді перебуває то в аморфному, то в активному стані фактично вмирає і воскресає. Така дійова-контрактна природа обрядового мистецтва на прикладі рушників (тканих і вишиваних) зумовила їх диференціацію за обрядовими, пізніше й за побутовими функціями [1, 33].

Магічна роль рушника в казках є аналогічною до ролі так званого «обиденного» (зітканого протягом одного дня) рушника. Ми схилиємося до думки, що можливо згаданий рушник у казці і є «обіденним».

Під час людського мору або пошесті на худобу на Поліссі та в окремих районах Білорусі, епізодично – на Поділлі, Закарпатті, сходяться жінки з цілого села і тчуть протягом одного дня рушник. Зіткавши, вішають через дорогу, щоб не пустити пошесть до села, переганяють через нього худобу (коли гине скотина), проводять під ним людей, коли мруть люди, обносять його навкруги села і вішають на хресті або на образі в церкві. Д.Зеленін зазначає два мотиви оперізування полотном і вживання «обиденних рушників»: полотно, на думку народну, відлякує пошесть і полотно забирає в себе заразу, очищає.

У казках згадано давній обряд. Описаний він досить лаконічно. Звичайно, нема сумніву, що у минулому подібні ритуальні дії відбувалися набагато складніше. Але казка зберегла основне, найважливіше з ритуальних дій, це роль рушника як оберегу.

У казках поряд з рушником цінним подарунком є каблучка. Вона уособлює в собі ідею чарівного кола. Магічне коло народна магія у різних формах вживає проти нечистої сили, пошесті, звіра [4, 547].

Чарівні кола часто згадуються в казках, переказах, легендах. Кола вживаються селянами не тільки у надзвичайних випадках, але і у буденному житті. Коло може бути різної величини: коли людина боронить саму себе, обводить себе навколо «скільки хватить». Можуть обводити обійстя, поле або село. Іноді буває досить накреслити чарівне коло паличкою на землі чи зробити його ступнями – обійти місце навкруги. Можна навіть провести коло тільки в думці.

В такому випадку вся сила чару лежить в замові – магічних словах, які слідує за чаром. Тільки завдяки цій замові коло, проведене в думці, може оборонити людину. Як саме помагає чарівне коло? З одного боку, обводячи людину колом, хочуть зробити її невидимою, зробити так, щоб нечиста сила не знайшла її, а з другого боку, не дають нечистій силі досягнути до людини, коли вже вона її побачила [4, 549].

В казках дуже часто вказується, що каблучка срібна. Срібло як метал має дезинфікуючі властивості, отже, це ще одна ступінь захисту, додаткова сила персня. В народі все кругле ототожнювали з сонцем, надією, щастям [12, 42].

Дослідники П.Сентів, Дж.Кембел, В.Пропп [2] вважають, що випробування героя, найважливіші символи, мотиви, і взагалі, загальна структура чарівної казки пов'я-

зана ритуалами посвячення (ініціаціями).

Література:

1. Найдено О. Тканий та вишиваний рушник у дійово-контактному контексті обрядового мистецтва // Поетика та тематика українського рушника: Образ, символ, знак.– К., 1997.– 53 с.
2. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки.– Л.: Издательство ЛГУ, 1986.– 365 с.
3. Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки.– М., 1958.
4. Щербаківський Д. Сторінки з української демонології (вірування про холеру) // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.– К., 1991.
5. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. // Гл. ред. С.А. Токарев.– М.: Советская энциклопедия, 1991.–Т.1.– 671с.; – Т.2– 719 с.: лл.
6. Русские народные сказки / Сост. Н. Савушкина.– М.: Художественная литература, 1965.– 384 с.
7. Українські народні казки.– Львів: Каменяр, 1978.– 224 с.
8. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: В 4 т. – К.: Обереги. 1994. – Т.1, кн. 1.
9. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: В 4 т. – К.: Обереги. 1994. – Т.2.– 400 с.
10. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: В 4 т. – К.: Обереги. 1994. – Т.3.
11. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: В 4 т. – К.: Обереги. 1994. – Т. 4. – 528 с.
12. Бауер В., Дюмоту І., Головин С. Энциклопедия символов.– М., 1995.